

Гайинова Г.А.

**КЫРГЫЗ ЖАНА КАЗАК ТИЛДЕРИНИН ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫН
ЛЕКСИКАЛЫК, ГРАММАТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Гайинова Г.А.

**ЛЕКСИЧЕСКИЕ, ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИИ
КЫРГЫЗСКОГО И КАЗАХСКОГО ЯЗЫКОВ**

УДК: 494.3-561

В данной статье рассматриваются фразеологические единицы кыргызского и казахского языков и их сопоставления.

The phraseological units of Kyrgyz and Kasakh languages and comparisons are considered in this article.

Түрк тилдеринин фразеологиялык өзгөчөлүктөрүн изилдеген окумуштуулардын ичинде алгач аларды классификациялоо маселесин колго алган казак окумуштууларына: А.Т. Кайдаров, Р.Е. Жайсакова, С.Т. Наурызбаева жана Ш.У. Рахматуллаевдерди кошууга болот. Р.Е. Жайсакова кандидаттык диссертациясынын экинчи бөлүмүн казак тилинин фразеологиясын лексикалык-семантикалык жактан классификациялоо маселесине арнаган. Изилдөөдө туруктуу сөз айкаштарындагы компоненттердин өз-ара байланышына карай үч топко бөлүп караган. Биринчиден жалпы мааниси сөз айкашына кирип турган компоненттердин мазмуну менен байланышсыз фразеологизмдер, маселен: таш боор, жүрөк жуткан; экинчиден маанилери далилденген фразеологизмдер (значение которые мотивированы) мисалы: кулак угуп көз көргөн, жер тееп ыйлоо; үчүнчүдөн сөз айкашына кирген компоненттердин кээ бирөөлөрүнүн мааниси өзгөчөлөнүп келген фразеологизмдер, мисалы: чалкыган көл, аскар тоо ж.б. деп бөлгөн. Окумуштуу казак тилинин фразеологиясын түзүлүшү жагынан, эки компоненттен тартып беш компонентке чейин бөлүп караган, морфологиялык жагынан адвербиалдуулук, атоочтук, адъективтүүлүк, этиштик формалары, сүйлөө (речевые) штамптары деп топтоштурган. Ал эми синтаксистик өзгөчөлүгү жагынан, фразеологизмдерди-сүйлөмчөлөр жана синтаксистик кызматы жагынан айрымалана турган фразеологизмдер деп топтоштурган. Ошону менен бирге Р.Е. Жайсакова казак тилиндеги фразеологизмдерди заттык-тематикалык топторго: зоонимдик, өсүмдүк атоолору менен келе турган, астрономиялык түшүнүктөрдү бере турган, диний мифологиялык ишенимдерге байланыштуу, сан атоочтор менен келе турган, адамдын кулк-мүнөзүн башка да өзгөчөлүктөрүн билдире турган фразеологизмдерди белгилейт. Ал эми М.М. Копыленко тилдердеги фразеологизмдерди топтоштурууда жогоруда айтылган пикирлерге карама-каршы өзүнүн ой-пикирин сунуш кылат. Ал фразеоло-

гизмди ажыратып көрсөтүүдө даяр калыбында колдонуу белгисин сунуш кыла отуруп, тилде белгилүү бир лексама менен бирге (тутап) лексемалар категориясы да даяр калыбында колдонуу касиетине ээ дей отуруп, орус тилиндеги «будить» (ойготуу) этишин жандуу заттарды билдире турган жана ойлоо, сезүү касиеттерин билдирүүчү лексималарга айтканын фразеологиянын катарында караштыруу керек деген. Бул макалада фразеологизмдерди топтоштуруу маселесин карабасак да, кыргыз жана казак тилдеринин фразеологиясынын курулмдук-семантикалык жүйөсүнө жана тематикалык топторго талдоо жүргүзүү үчүн эки тилдин фразеологиялык корундагы белгилүү бир орток касиетке ээ фразеологизмдерди тандап алууга тура келди. Биз кыргыз жана казак тилдеринин фразеологизмдерин айырмалап көрсөтүүдө жалпы тил илиминде С.И. Ожегов, В.П. Жуков, А.И. Молотковдордун сунуш кылган багыттарын колдонобуз. Салыштырмалуу талдоо жасала турган кыргыз жана казак тилдеринин фразеологизмдери образдуулукка, тыянактуулукка, маани туташтыгына жана даяр калыбында колдонуу касиетине ээ.

Тилдердеги фразеологизмдер эркин айкаштардын маанилеринен тыянакталып, айкашка кирген компоненттердин лексикалык маанисинин алсырап кээде такыр маанисинен четтеп калуунун натыйжасында жасалат. Демек, эркин айкаштардын курамындагы лексикалык бирдиктердин бири-бири менен байланышуу амалдары-туруктуу айкашка, анын ичинде фразеологизмге ылайыктуу. Фразеологизмдин образдуулугу, улуттук өң, семантикалык өзгөчөлүк, өзгө тилге сөзмө-сөз которулбоосу, компонентарлык байланыштардын жоголушу, кыскача айтканда идиомалуулугу-көптөгөн изилдөөчүлөрдү фразеологиялык бирдиктерди моделдөөгө болбой тургандыгы тууралуу тыянак жасоого алып келет. Салыштырып жаткан тилдердин экөө бири-бирине тектеш болгондуктан, алгач, бул эки тилдин (казак жана кыргыз) фразеологизмдеринин жасалышындагы жалпы мыйзам ченемдүүлүктөрдү белгилөө менен, алардын окшоштук жана айырмачылык жактарын белгилеп кетмекчибиз.

Казак жана кыргыз элдери коңшу жашап, турмуш-тиричилиги, кесиби, дүйнө таануусу, коомдук-социалдык абалдары, экономикалык байланыштары кылымдар бою өтө тыгыз болгондук-

тан, тил жагынан болсун, турмуш шарттары жагынан болсун, бири-бирине жакын элдер экендиги белгилүү.

Фразеологизмдердин колдонулушу, жасалышы семантикалык топтору, грамматикалык өзгөчөлүктөрү да бул тилдерде, негизинен, бирдей лексикалык курамы боюнча айрым өзгөчөлүктөрдү эске албаганда, аталган тилдерде фразеологизм проблемасы, анын калыптаныш, өнүгүш булактарынан өтө кескин айырмачылыктарды көрсөтүү да кыйын. Фразеологизм жүйөсүндө мындай өзгөчөлүктөрдү башка түрк тилдери менен салыштырууда деле байкоого болот. Бирок бул маселени нагыз илимий бүтүм катары кароо да тура эместей сезилет. Анткени тектеш тилдер бири-бирине кандай деңгээлде жакын болгондугуна карабастан, лексикалык өзгөчөлүктөр, сөздөрдүн колдонулуш даражасы, өзгөчө фразеологизмдердин компоненттеринин колдонулуш жагын изилдөөгө алган учурда, сөзсүз, белгилүү айырмачылыктарды учуратабыз.

Фразеологизмдер сүйлөмдө даяр бир бүтүн бирдик катары анын курамындагы сөздөр алган ордун анчейин өзгөртпөй, бирдиктүү тартипте жайгашкандыгы менен эркин сөз айкаштарынан, макал-лакаптардан ой-корутунду чыгарылып, окуяны кыска, так таамай түшүндүргөндүгү менен айырмаланса, татаал сөздөрдүн курамындагы компоненттеринин саны өзгөрүү даражалары, мааниси жагынан айырмаланып турат.

Кыргыз тили боюнча соңку чыккан эмгекте фразеологизмдердин семантикалык мүнөздөмөсү төмөнкү маселелер менен бирге чечилиши баса белгиленет:

- а) фразеологизмдердин бир бүтүндүк жана өтмө мааниси;
- б) фразеологизмдердин семантикалык топтору;
- в) фразеологизмдердин көп маанилүүлүгү жана омонимдер;
- г) фразеологизмдердин синонимдери;
- д) фразеологизмдердин варианттары;
- ж) фразеологиялык антонимдер.

Фразеологизмдердин бир бүтүндүк мааниси өзүнүн курамындагы ар бир сөздүн тике маанисинин жоюулуп жоголуп кетиши менен пайда болсо, эркин сөз тизмегиндеги өтмө маани андагы сөздөрдүн башка бир нерселерге колдонулушунан келип чыккандыгы белгиленип, тиешелүү мисалдар аркылуу далилденет. Мисалы: сайраган булбул; жайнаган билим. Ал эми фразеологизмдер бир бүтүндүк ширелишкен маанини билдирүү үчүн жалпы эл тарабынан салттуу колдонулуп, эркин сөз тизмектериндеги өтмө маанини фразеологизмдер менен чаташтырбоо керектиги, анткени фразеологизмдердин бир бүтүн мааниси туруктуу мүнөзгө ээ болуп, эл тарабынан даяр кептик материал катары колдонулушу белгиленген. Өтмө маани көбүнчө

көркөм чыгармаларда автордук-жеке өзгөчөлүктө пайдаланылат.

Биз өз изилдөөбүздө да Ж. Осмонованын эмгеги боюнча көрсөткөн фразеологизмдердин негизги семантикалык топторун жетекчиликке алып, анын айрым элементтерин колдонобуз. Анткени биздин изилдөө көбүнчө тектеш тилдердеги фразеологизмдерди салыштыруу иретинде болмокчу.

Казак жана кыргыз тилдеринин фразеологиялык өзгөчөлүктөрүн салыштырганда, негизинен, төрт өзгөчөлүккө көңүл буруу зарыл.

I. Казак жана кыргыз тилиндеги эч өзгөрүүгө учурабай колдонулган фразеологизмдер.

II. Айрым компоненттери башка сөздөр менен алмаштырылып колдонулган фразеологизмдер.

III. Ар бир тилде өз алдынча колдонушка ээ болгон фразеологизмдер.

IV. Алкыш, наалат, каргыш түрүндөгү фразеологизмдер.

Биринчи өзгөчөлүктөр боюнча төмөнкү семантикалык топторду бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Мезгил, өлчөм, мейкиндик, орун, жаш куракты билдирген фразеологизмдер: кырг.: атам замандан бери – каз.: атам заманнан бери (небак мурда, илгертеден, көп мезгил мурун); кырг.: бээ саам убакыт-казак бие саумдай уакыт (болжол менен 1,5 – 2 саатча убакыт, элдик убакыт өлчөмүн аныктоо моделинде пайда болгон); кырг.: бир күнү – бээ, бир күнү төө - каз.: бір күн-бие, бір күн-түйе (өтмө мааниде адамдын жүрүм-турумунда, чечимдеринде өзгөрүлүп турууну сыпаттап турат); кыргызча чай кайнам - казакча шай кайнатым уакыт (анчалык узак эмес убакыт); кырг.: эки дүйнөдө - каз.: екі дүниеде (бул да, тигил да дүйнөдө «вовекки веков»); кырг.: эл аягы басылганда - каз.: ел аягы басылганда (тынчтык бейпилдик өкүм сүрүү); кырг.: каш какканча - каз.: қас қағым (өтө тез); кырг.: кой үстүнө торгой жумурткалаган (уялаган) заман – кой үстіне бозторғай жұмырткалаган кез (жыргал заман арноо); кырг.: он гүлүнүн бири ачыла элек - каз.: он екіде бір гүлі ашылмаған (жапжаш, жаштык курагы эми эле башталган); кырг.: ат чаптырым жер - каз.: ат шаптырым жер (ат чабылчу жердей аралык);

кырг.: бир буту жерде, бир буту көрдө - каз.: бір аягы жерде, бір аягы көрдө (өлүм алдында); кырг.: ал мустактан бери - каз.: әлімсақтан-бері (араб тилиндеги жарык дүйнөнүн жаралышын билдирген сөз эки тилде фонетикалык өзгөрүүлөр менен алынган. Мааниси: байыртадан, атам замандан бери); кырг.: жети ата - каз.: жеті ата (түпкү теги, ата-бабалары); кырг.: жети аалам - каз.: жеті әлем (дүйнө жүзү); кырг.: ит өлгөн жер - каз.: ит өлген жер (алыс адам жете албаган, катаал кыйынчылык менен араң жете тургандай жер); кырг.: тай чаптырым жер - каз.: тай шаптырым жер (аралык ченеми); кырг.: тар жол, тайгак кечүү - каз.: тар жол, тайғақ кешу (кыйынчылык, кысталыш мезгил); кырг.: төрүнөн көрү

жакын - каз.: төрінен көрі жакын (карылыгы жеткен, өлөрүнө жакын калган); кырг.: канжыгада көрүшүү - каз.: канжыгада көрүсү (тар жолдо кездешүү) ж.б.

2. Адамдардын сыпаттык белгилерин билдирген фразеологизмдер: кырг.: кызылы кызыл, агы-ак - каз.: агы-ак, кызылы-кызыл (татынакай, бардыгы келишкен); кырг. ак көңүл - каз.: аккөңіл (көңүлүндө кири жок, арамдыгы жок, кекчил эмес); кырг.: эгиз козудай - каз.: эгиз козыдай (жаны окшош бирге); кырг.: эгиздин сыңары - каз.: эгиздин сыңары (ынак жакын); кырг.: эки бакыр, бир-тукур - каз.: эки бакыр, бір-түқыр (ынтымакташуу, баш кошуу); кырг.: замзам суусундай - каз. зэмзэм суундай (ыйык суудай, өтмө мааниде кырг. ичкилик, арак-шарап); кырг.: кой көз - кой көз («кореглазый»); кырг.: колоң чач - каз.: колоң шаш (узун чач); кырг.: коен жүрөк - каз.: коян жүрөк (өтө эле коркок, өтүмү жок); кырг.: оймок ооз - каз.: оймак ауыз (бойтойгон); кырг.: шалпаң кулак - каз.: салпаң құлак (тыңчы); кырг.: сары ооз - каз.: сары ауыз (акыл эси толо элек, өтө жаш, жетилбеген); кырг.: сегиз кырдуу, бир сырдуу - каз.: сегіз кырлы, бір сырлы (акылман адам); кырг.: сүттөн ак, суудан таза - каз.: сүттен ак, судан таза (таза эч кнөөсүз); кырг.: таш боор - каз.: тас бауыр (ырайымсыз); кырг.: тиш каккан - каз.: тіс қаққан (көптү көргөн такшалган); кырг.: узун кулак-каз.: узун құлак (көп нерседен кабардар) ж.б.

3. Адамдардын сапаттык белгилерин сыпаттаган фразеологизмдер. Бул топ эки түрдүү өзгөчөлүктү өзүнө камтып турат.

1) Оң сапатты билдирген фразеологизмдер:

а) Турмуштагы ынтымак, үмүттөнүүнү, эскертүүнү, жетишүүнү, иши оңунан чыгууну туюндурган фразеологизмдер: кырг.: чүкөсү айкур алчы түшүү-каз.: асыгы алшысынан түсү (иши оңунан чыгуу, иши оңолуу); кырг.: ат жалын тартып минүү - каз.: ат жалын тартып міну (эресеге жетүү); кырг.: колго да карга чычаар - каз.: биздин де қолга қарға тышар (биздин үйдө да майрам болоор); кырг.: даам-тузу жарашуу-каз.: дәм-тұзы жарасу (ынтымакта жашоо); кырг.: делебеси козголуу - каз.: делебесі қозу (ыракаттануу); кырг.: жылдызы жарашуу - каз.: жұлдызы жарасу (бейпил жашоо, бири-бирине төп келишүү); кырг.: кулагына алтын сырға - каз.: құлағына алтын сырға («мотать на ус»); кырг.: лам дебөө - каз.: ләм демеу (эч кандай сөз чыгарбоо, макул болу).

б) Калыстыкты, адилеттүлүктү, момундукту, берилгендикти билдирген фразеологизмдер. Кырг.: кара кылды как жарган - каз.: қара қылды қақжарған (адилеттү); кырг.: кой оозунан чөп албаган - каз.: кой аузынан шөп алмайтын (эч кимге зыяны жок, момун адам); кырг.: чөп башын сындырбаган - каз.: шөп басын сындырмайтын (момун); кырг.: ысыгына күйүп, суугуна тонуу-каз.: ыстығына күйіп, суығына тоңу (кубанычты жана жамандыкты тең бөлүшкөн, берилген) ж.б.

в) Адамдардагы достук, тууганчылык, жакынчылыктын белгилерин көрсөткөн фразеологизмдер: кырг.: карыш-карыш, сөөм-сөөм-каз.: қарыс-қарыс, сүйем-сүйем (адамдардын жакынчылык мамилелери); кырг.: үзөңгүлөш дос - каз.: үзөңгілес дос (замандаш, дос, бир курак курдаш).

г) Кара санабоо, жамандык кылбоо, бири-бирине карата актык бектикти билдирүүчү фразеологизмдер: кырг.: ала жипти аттабоо - каз.: ала жібін аттамау (жубайдык турмушта бири-бирине ак, бек болуу); кырг.: каш-кабагына кароо - каз.: қас-қабығына қарау (көңүлүн калтырбай мамиле кылуу).

д) Шарттуу белги, болорун болгондугун, жашырын иштер жүргүзүлгөндүккө байланыштуу колдонулган фразеологизмдер: кырг.: бармак басты, көз кысты-каз.: бармак басты, көз қысты (жашыруун иш); кырг.: баштан кулак садага-каз.: бастан құлак садага (аман болсок болду); кырг.: болору болду, боёсу канды - каз.: болары болды, бояуы сінді (кылган иш бүтүү, өзгөртүүгө мүмкүн эмес).

ж) Бийлик жөнүндө айтылган фразеологизмдер: кырг.: эки тизгин, бир чылбыр - каз.: екі тізгін, бір шылбыр (толук бийликти колго алуу); кырг.: ай дээр ожо, кой дээр кожо жок - каз.: әй дейтін әже, кой дейтін қожа жок (бийликтеги башаламандык, тартипсиздик).

3. Баатырдык кайраттуулукту билдирген фразеологизмдер: кырг.: жүрөгүндө оту бар - каз.: жүрегінде оты бар, жүрөгүндө жалы бар - каз.: жүрегінде түгі бар (эр жүрөк, кайтпас, бетке айтаар) ж.б.

и) Уялуу, сагынуу, күтүү, ашкерелөө уяткарууну билдирген фразеологизмдер: кырг.: бет мончогу төгүлүү - каз.: бет моншағы үзіліп (уялуу); кырг.: бетинен оту чыгуу - каз.: бетінен оты шығу (өтө уялуу); кырг.: эки көзү төрт болуу - каз.: екі көзі төрт болу (узак убакыт күтүү, сагынуу); кырг.: кебез менен мууздоо - каз.: мақтамен бауыздау (бычаксыз мууздоо, тамаша сөз менен жер жебирине жеткізүү, абдан уялтуу).

к) Илим, билим, этнографиялык фразеологизмдер: кырг.: ийне менен кудук казгандай - каз.: инемен құдық қазғандай (өтө оор эмгек, акыл эмгеги); кырг.: өз үйүм, өлөң төшөгүм - каз.: өз үйім, өлең төсегім (өз үйүм, өз бешигим); кырг.: соогат суроо - каз.: сауға сұрау (согуш трофейлерден белек сурап алуу, утуштан белек алуу; каз.: 1. өз башына азаттык суроо, 2. олжо суроо); кырг.: сөөк жаңыртуу - каз.: сүйек жаңғырту (туугандык мамилени кудалашуу аркылуу кайра түзүү).

Адабияттар:

1. Копыленко М.М. Типология казахских эквивалентов фразеосочетаниям русского языка//Известия АН КазССР. Серия филологическая. 1986. Алма-Ата, №3.
2. Ожегов С. И. О структуре фразеологии (В связи с проектом фразеологического словаря русского языка) // лексикографический сборник. М.,1957. Вып.11.

3. Жуков В. П. О смысловом центре фразеологизмов//Проблемы фразеологии. М.-Л., 1964.
4. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. Л., 1977.
5. Осмонова, 2007.
6. Әуезов М. Абай жолы. I – II кітап. Алматы, 1961.
7. Ауезов М. Абай жолу. I – II китеп, Фрунзе, Кыргызмамбас, 1963.

Рецензент: к. филол. н. Усманбетов Б.
